

23. ПСЗ. Собр 2. – Т. XXXV. Отд. 1. – № 35952. – СПб., 1862. – 960 с.
24. ПСЗ. Собр 2. – Т. XLII. Отд. 2. – № 45237. – СПб., 1871. – 474 с.

A. Skrypnyck. Participation population of Right Bank Ukraine to transport military supplies of russian army (1793-1860). The problem of quick and efficient transportation of military loads and property of the Russian armed forces during the first half of the 19th century was one of the most difficult and painful in the structure the rear of the Russian army units. Despite the periodic attempts to reform and reorganize and somehow increase the number of regular transport units, the Russians failed to solve this problem completely by relying only on their own military component.

Key words: troops, transportation, provision, foodstuffs, amunition.

Отримано 21.09.2014 р.

УДК 94 (477) "18": 329.7

С. Щур

РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМА НАСИЛЛЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС «ХОДІННЯ В НАРОД»

С. Щур. Революційне народництво Наддніпрянської України і проблема насилля напередодні та під час «ходіння в народ». У статті висвітлюється поява і розвиток ідей насилля в першій половині 70-х рр. ХІХ ст. Розглянуто вплив на цей процес основоположників народництва А. Герцена, М. Добролюбова та М. Чернишевського, видатних теоретиків ідейної течії П. Лаврова та М. Бакуніна і інших популярних авторів того часу. Показано становлення і розвиток революційних центрів Наддніпрянської України, підготовку «ходіння в народ». На основі спогадів його учасників, доведено, що цей рух був не лише мирним, як це традиційно вважається, а що у багатьох було на меті спровокувати селян на соціальну революцію, організовуючи селянські бунти і повстання. У роботі розглянуто поступовий відхід народників від мирних поглядів. Розкрито зміст головних ідей, якими революційні народники агітували селянство. Показано його реакцію на пропаганду соціалізму, її слабкі сторони та причини невдачі. Описано «Чигиринську змову» – невдалу спробу учасників київського гуртка «південних бунтарів» підняти селян на повстання шляхом обману, показавши їм сфальсификовані статут і грамоту від імені імператора Олександра ІІ.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, революційні народники, насилля, революція, «ходіння в народ», «південні бунтарі», «спалахопускачі», «Чигиринська змова», пропаганда.

С. Щур. Революционное народничество Приднепровской Украины и проблема насилля накануне и во время «хождения в народ». В статье освещается появление и развитие идей насилля в первой половине 70-х гг. ХІХ в. Рассмо-

трено влияние на этот процесс основоположников народничества А. Герцена, Н. Добролюбова и Н. Чернышевского, выдающихся теоретиков идейного течения П. Лаврова и Н. Бакунина и других популярных авторов того времени. Показано становление и развитие революционных центров Украины, подготовку «хождения в народ». На основе воспоминаний участников, доказано, что это движение было не только мирным, как это традиционно считается, потому что у многих было целью спровоцировать крестьян на социальную революцию, организовав крестьянские бунты и восстания. В работе рассмотрены постепенный отход народников от мирных взглядов. Раскрыто содержание основных идей, которыми революционные народники агитировали крестьянство. Показано его реакцию на пропаганду социализма, ее слабые стороны и причины неудачи. Описано «Чигиринский заговор» – неудачную попытку участников киевского кружка «южных бунтарей» поднять крестьян на восстание путем обмана, показав им сфальсифицированы устав и грамоту от имени императора Александра II.

Ключевые слова: *Украина, народники, насилие, революция, «хождение в народ», «южные бунтари», «спышкопускатели», «Чигиринский заговор», пропаганда.*

У другій половині XIX ст. самодержавна влада провела ряд реформ, які мали на меті модернізувати Російську імперію. Проте їх втілення не призвело до усунення в державі всіх суспільних суперечностей. Це сприяло формуванню нової ідейної течії – народництва. Воно передбачало перехід до боротьби за інтереси народу. Його прихильники вважали, що радикальне розв'язання соціальних проблем може вирішуватися революційним шляхом і силами народу під керівництвом революційної організації¹. З діяльністю цієї суспільно-політичної течії найбільше пов'язане поширення застосування насилля.

Тому, метою є дослідження ставлення до ідей насилля у народницьких теоретиків та його практичне застосування під час «ходіння в народ».

Революційний народницький рух добре досліджений радянськими істориками Б. Іттенбергом², М. Рудько³, В. Твардовською⁴, Н. Троїцьким⁵. Проблема тероризму в Російській імперії стала темою дослідження російського історика О. Будніцького⁶. Чималий масив цінної інформації містять спогади революціонерів-народників В. Дебогорія-Мокрієвича⁷, Л. Дейча⁸, С. Ковалика⁹, М. Фроленка¹⁰ та інших.

Основи російського народництва були сформульовані А. Герценом на рубежі 40-50-х рр. XIX ст. Він разом із М. Добролюбовим та М. Чернишевським виступали ідеологами та основоположниками цього суспільно-політичного руху¹¹. На погляди народників 60-70-х рр. домінуючий вплив справили праці М. Чернишевського та А. Герцена¹².

Незважаючи на закладений з самого початку революційний зміст народництва, покоління 70-х рр. не мало ніяких революційних традицій¹³. Про існування на початку попереднього десятиліття таємних організацій «Земля и воля», «Великорос», «Молодая Россия» майже ніхто із його представників не знав. Їх учасники тоді відбували каторгу, а легальні

преса та література про них нічого не писали¹⁴. На відміну від покоління 60-х рр., яке цікавилось природничими знаннями, їх наступники більше захоплювалися соціальними науками¹⁵.

Популярними авторами доби рубежу 60-х – 70-х рр. XIX ст. були: німецький філософ і економіст Ф. Лассаль, англійський утопічний соціаліст Р. Оуен, французький соціолог, утопічний соціаліст А. Сен-Сімон та його співвітчизник, один із теоретиків анархізму П. Прудон. Погляди останнього сприяли сприйняттю ідей М. Бакуніна¹⁶.

Для прихильників російського революційного народництва вчителами були М. Чернишевський, а згодом П. Лавров і М. Бакунін¹⁷. Крім того, їх світогляд формували революційні демократи: А. Герцен, Д. Писарев, М. Михайловський, В. Берві-Флеровський і інші¹⁸.

Письменник і публіцист, ідеолог революційно налаштованої інтелігенції М. Чернишевський у 1863 р. на сторінках журналу «Современник»¹⁹ опублікував знаменитий роман «Что делать?». У ньому відстоювалася ідея необхідності створення революційної організації. Він вважав, що селян можна підняти на повстання шляхом розповсюдження серед них прокламацій. У романі був створений образ революціонера-професіонала²⁰. Значний вплив на молодь мала книга В. Берві-Флеровського «Положение рабочего класса в России»²¹. Вона поклала початок цілеспрямованому вивченню народниками життя селян напередодні «ходіння в народ»²².

Найбільший вплив на формування революційної думки російського народництва на початку 70-х рр. XIX ст. мав П. Лавров. У 1870 р. він видав «Исторические письма», які до того друкувались у нелегальному журналі «Неделя». Ця книга стала визнаним «Євангелієм народницької інтелігенції»²³. На ній виховувалося покоління народницької молоді²⁴.

За словами впливового народника С. Ковалика, теорія П. Лаврова «піднімала енергію мислячого інтелігента і скріплювала в ньому віру в свої сили, штовхала його на боротьбу із застарілими формами»²⁵. Проте він не задовольняв всіх потреб революційних народників. Вони прагнули практичної роботи, а не вчитися, як це пропонував теоретик. Їм здавалось, що «лавризм» відвертає від революційного шляху і переносить на невизначений термін революційну справу, якій вони хотіли себе присвятити²⁶. Саме тому першість П. Лавров тримав лише 2-3 роки²⁷, поки не вийшла книга М. Бакуніна «Государственность и анархия».

Вона краще відповідала настроям радикальної молоді. Вирізнялася простотою та прямолінійністю, радикальним вирішенням питань²⁸. Лише російських народників стосувалось «Прибавление А». Пізніше саме воно стало засадничим для діяльності київського революційного гуртка «Південні бунтарі». У вказаній частині праці автор пропонував «йти в народ» для організації бунтів. Проте необхідність самої масової акції, завдяки «Историческим письмам», була більш менш зрозумілою, але до самої діяльності в селах ставились по-різному²⁹.

Народницькій молоді пропонувалось підштовхнути селян для пробудження їх революційної енергії та допомогти організуватися. Їх завдання

зводилося до необхідності «йти в народ» та бути з ним там, де «виринається на поверхню прихована у ньому революційна сила». Це було потрібно для того, щоб викликати та організувати бунти і завдяки їм підняти дух народу. Через розрізненні бунти планувалося об'єднати найпереводвіші революційні елементи та готувати загальноросійську організацію для всенародного повстання³⁰.

Таким чином, у революційному народницькому середовищі сформувалося два основних ідеологічних напрямки: «лавризм» і «бакунізм», які різнилися підходами до насилля. Центральним пунктом теоретиків народництва була проблема революції. Обидва були противниками політичної боротьби. М. Бакунін не схвалював завоювання політичних свобод, а П. Лавров кінцевою метою бачив знищення будь-якої державної організації. Тому, вони відстоювали ідею «соціальної революції». Суттєва різниця у їх поглядах полягала у баченні тривалості підготовки. П. Лавров вважав, що до революції ніхто не готовий, а тому необхідно проводити планомірно і тривалу пропаганду селян. Натомість М. Бакунін вірив, що вони інстинктивні революціонери, готові до негайних бунтів. Таким чином, останній закликав до негайного бунту, а його ідейний опонент наполягав на тривалій пропагандистській роботі, яка з часом підготує народ до соціальної революції. Зрозуміло, що енергійна молодь обрала «швидший» план дій.

Обидва напрямки революційного вчення передбачали активне застосування насилля для знищення існуючого державного ладу³¹. П. Лавров писав, що революція супроводжується «жорстокою боротьбою, насиллям, кривавими протистояннями, революційною диктатурою, боротьбою за владу, чисельними жертвами»³². Тому молодь, яка поділяла «пропагандистські» ідеї П. Лаврова та «бунтарські» М. Бакуніна, де-факто погоджувалася з насильницьким шляхом своєї революційної діяльності. А тому, «ходіння в народ», яке в історіографії традиційно вважається мирним, передбачало підготувати соціальну революцію, яка носила насильницький характер.

На початку 70-х рр. XIX ст. Київ мав репутацію одного із найбільших революційних центрів імперії. У цьому плані місто мало більше значення ніж Москва. Суспільно-політичне життя відбувалося у ньому самостійно і майже без впливу петербурзьких гуртків. Протягом десятиліття народницький рух тут проходив ті самі етапи розвитку, але в більш різкому вигляді ніж це було у Петербурзі³³. Серед молоді створювалися різноманітні гуртки³⁴. Схожі процеси відбувалися в інших університетських містах – Одесі та Харкові.

Влітку 1871 р., завдяки об'єднанню гуртків М. Натансона та С. Петровської, в Петербурзі виникло «Большое общество пропаганды», більше відоме як гурток «чайківців». У 1872 р. був створений київський відділ «чайківців», а наступного року такий з'явився в Одесі. Обидва були у федеративних відносинах з петербурзьким гуртком. Їх діяльність полягала у поширенні наукової та публіцистичної літератури серед молоді та робітників³⁵. Крім того «чайківці» поставили собі за мету вироблення свідомих і стійких елементів серед молоді для майбутньої революційної діяльності³⁶.

До одеського відділу належали: Ф. Волховський, С. Чудновський, М. Ланганс, А. Желябов і В. Лопатін. До київського Н. Лопатін, М. Колодкевич, П. Аксельрод³⁷, В. Емме, Л. Николаєвська та інші³⁸. Саме вони, а також створена у вересні 1873 р. київська «Комуна» склали кістяк учасників «ходіння в народ» у Наддніпрянській Україні.

Початок підготовки до нього припав на осінь 1873 р. Тоді С. Кравчинський та Д. Рогачов здійснили короткочасну спробу пропаганди у Тверській губернії, яка, на їх думку, була вдалою. Новина про успіх «пробного ходіння» швидко стала відомою у середовищі народництва всієї Російської імперії. Це дало поштовх до початку підготовки масової акції революційної молоді, відомої як «ходіння в народ»³⁹.

Представники «бакунінського» напрямку народництва взимку 1873 р. виборили у «лавристів» першість у запланованій на весну акції. У Києві та Одесі прихильники М. Бакуніна домінували найвідчутніше⁴⁰. Уже тоді тут, на відміну від Петербурга і Москви, де цей суспільний рух мав більш мирний пропагандистський ухил, була помітною тенденція радикалізації серед українських прихильників російського народництва.

Заради того, щоб піти «в народ» окремі студенти та гімназисти покидали навчання. «Ми й без того знаємо так багато, – говорили вони, – що якби передати народові хоч десяту частину того, ... то Росія б стала першою країною в світі, тому ... ми зобов'язані спішити поділитися своїми ідеями з народом ... потрібно закликати його до революції»⁴¹. Однак, дискусія про доцільність «ходіння» тривала. В багатьох закрадалися сумніви, чи можна буде викликати революцію. Проте прихильники масового руху в селу переконали скептиків у його доцільності. Ними була сформульована думка: «Весною потрібно вирушати в села і ... спробувати знайти ґрунт, подивитися, що являє собою селянин, як він відгукнеться на заклик, чи захоче повстати, чи можлива з ним революція?»⁴².

В історіографії рух 1874 р. прийнято вважати стихійним. Однак ще до його започаткування всередині народницьких гуртків велись численні дебати про організацію та координацію діяльності⁴³. Проте він так і залишився без загальної організації та керівного центру⁴⁴. Рух був не централізованим і хаотичним, проходив неорганізовано та не продумано⁴⁵. Члени розрізних гуртків діяли на свій розсуд і в міру можливостей⁴⁶. Зв'язки між собою підтримували завдяки обміну інформацією та особистих знайомств⁴⁷.

У Наддніпрянській Україні пропаганда велася у всіх губерніях⁴⁸. «В народ» пішли «бакуністи», серед них київська «комуна» та гурток І. Каблиця («спалахопускачі») з Петербурга. Лавристський напрямок народницької ідеології представляли київські та одеські «чайківці»⁴⁹. Частина пропагандистів не належала до жодного із гуртків. Вони йшли «в народ» самостійно. Більшість – «бакуністи», пішли у села організувати і очолювати бунти, а «лавристи» готувати народ до соціальної революції. Революціонери вели пропаганду ходячи з села у село або селилися в одному місці⁵⁰.

Частина пропагандистів йшла виключно у місцевості, де в минулому вже відбувались повстання, зокрема, в Київську губернію де була Гайдямаччина. Серед них траплялись такі, які йшли вибирати позиції для артилерії, бо в середовищі народників склалась думка, що революція відбудеться протягом 3-х років⁵¹. Головний контингент «ходіння» склали учасники гуртків самоосвіти⁵². «Бакуністи» прагнули негайних дій шляхом бунтів, які мали б розбудити селян краще книжної пропаганди. «Спалахопускачі» вважали, що народ давно готовий до повстання і «тому варто лише запалити сірник, як запалає всенародна пожежа»⁵³. Вони вірили, що будь-який бунт завжди корисний. Багато серед народників ідейно не визначилися і поділяли лише ті ідеї з «лавризму» і «бакунізму», які їм подобалися і відповідали революційним планам⁵⁴.

У 1874 р. народники не знали як будуть організовувати селян. Вони надіялись викликати дрібні бунти, але як це правильно зробити не уявляли⁵⁵. Гасло «В народ!» передбачало розповсюдження друкованих видань та усну пропаганду для поширення революційних ідей⁵⁶. Література транспортувалася нелегальними шляхами. Гуртки, які вели пропаганду в Наддніпрянській Україні, мали зв'язки з контрабандистами, а також користувались каналами, прокладеними «чайківцями»⁵⁷. Народники усіх ідейних спрямувань намагалися у великій кількості доставляти книги в місцевості, які були центрами пропаганди⁵⁸. На випадок небезпеки пропагандисти часто мали револьвери, а в «Комуні» був вироблений план збройного опору властям при арешті⁵⁹.

Серед масиву літератури були книги і брошури, які закликали до бунтів та повалення існуючого державного ладу в імперії⁶⁰. Так, ефективним засобом впливу на селян⁶¹ були твори С. Кравчинського: «Сказка о копейке», «Сказка Мудрицы Наумовны» та «Из огня да в полымя»⁶². Бунтівного спрямування була брошура «О Стеньке Разине». В ній, як поводи заради захисту пригніченого народу, описувалися діяльність ватажка селянського повстання XVII ст. До соціальної революції закликали селян «История французского крестьянина», «Сказка о четырех братьях», «Сборник новых стихов и песен», «Хитрая Механика» та відозва «Чтой то братцы»⁶³. Вони мали яскраво виражений революційний характер і закликали до відкритого повстання проти влади⁶⁴. Проте, ці книги часто були малозрозумілими для українських селян, бо були написані російською мовою. Тому, пропагандисти були змушені перекладати їх революційний зміст українською. Кілька перекладів такої літератури на українську мову здійснив С. Кравчинський. Користувалися популярністю книги Т. Шевченка та інших діячів⁶⁵.

Пропагандою народники прагнули принести в населення революційні ідеї. Вони не вважали згаяним час, якщо вдавалось наптовхнути селянина чи робітника на революційну думку або лише посилити його незадоволення своїм становищем⁶⁶. В. Дебогорій-Мокрієвич писав, що вони прагнули дізнатися де відбувались селянські бунти і яка була їх причина. Як виявилось, вони були на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. Починаючи з се-

редини 60-х рр. і до 70-х їх майже не було. Це дало зрозуміти, що наївна віра «бакуністів» в готовність народу до повстання і близькість соціальної революції була упередженою. Селянство не було революційно налаштованим⁶⁷.

Віра в революційність народу, у його могутність та непереможність була слабкою стороною народництва⁶⁸. Представник цього руху С. Ковалик вважав, що на селян треба діяти лише шляхом реальних фактів – бунтів, а не бесідами чи розповсюдженням і читанням книг та брошур революційного змісту⁶⁹. Також він зазначав, що серед них, було мало готових до бунту. На заклики до активної боротьби вони відповідали, що лише підтримають тих, хто розпочне боротьбу. При цьому одні очікували її від «царя», інші – від революціонерів⁷⁰. Такий настрій селян не складав небезпеки для держави. Шансів викликати повстання фактично не було. Тому, спроби проповіді соціальної революції були марними⁷¹.

У Наддніпрянській Україні революційні народники наштовхнулись на серйозну проблему. На шляху до селянського повстання було бажання селян подушного поділу землі. Це відверто суперечило соціалістичним ідеалам, які сповідували народницькі гуртки. Для українців община не могла бути вихідною точкою революційної програми. Тому, що тут її не було. Ще однією причиною невдачі «ходіння» була наївна вірність «царю». Після реформ селяни були йому віддані, а свої негаразди пов'язували зі свавіллям чиновників на місцях. Єдине, що їх бентежило, була земля. Вони вірили, що імператор Олександр II «відбере землю у панів і наріже» її селянам. Вони казали: «накаже цар – прийдуть землеміри і поділять між всіма»⁷². Тому, народники мусли рахуватися з цією думкою. Також по селах були поширеними чутки, що начебто в інших губерніях уже ділять землю. Через це селяни чекали. Отже, підносити їх на бунт було марною справою. Вони вірили, що отримають землю з волі «царя» безкоштовно та без бунту, до якого їх закликали революціонери⁷³.

Таким чином, сподівання негайно підняти селянство на соціалістичну революцію, навіювані М. Бакуніним, не співпали з дійсністю. Масове «ходіння в народ» 1874 р., в якому взяли участь як «лавристи», так і «бакуністи» зазнало невдачі. 31 травня в Саратові розпочалося досудове впровадження⁷⁴, яке поклало початок репресій та арештів народників. Таким чином, недосконалість народницької теорії, яку селяни не сприйняли, та переслідування пропагандистів як правопорушників, призвели до провалу усіх мрій та планів революційного народництва.

Незважаючи на це, у 1875 р. розбитий рух знову відродився. Цього разу він не був масовим. Більшість зрозуміла, що селянство не має революційних настроїв⁷⁵. Тому, «ходіння» з цього часу почало набирати нових форм, а саме народництво переживало перехідний етап. У Наддніпрянській Україні народники остаточно відмовились від соціалістичної пропаганди. Завдяки отриманому досвіду, на перший план висунули ідею боротьби за права селянства⁷⁶ та стали готуватися до збройного виступу.

Восени 1874 р. у Києві був організований гурток «Південні бунтарі». Основою поглядів його членів були ідеї «бакунізму»⁷⁷. Вони стали очікувати, коли селяни самі розпочнуть бунт або повстання. Тоді б вони примкнули до них як союзники. Загалом, вони спромоглися на найуспішнішу спробу революційних народників Російської імперії підняти селян на бунт. Нею стала «Чигиринська змова» 1877 р. У Чигиринському повіті Київської губернії їм вдалося створити таємну селянську організацію за допомогою якої вони хотіли підняти селян на повстання⁷⁸.

Ідея організувати селянський бунт використовуючи сфальсифікований царський маніфест виникла весною 1875 р. і належала В. Дебогорію-Мокрієвичу та Я. Стефановичу. Прецедентом такого рішення було Корсунське повстання 1855 р.⁷⁹ Тоді в кількох селах повстало близько 10 тисяч селян через чутки про існування «царського маніфесту», який надавав селянам «козацькі вольності»⁸⁰.

Невдовзі в Чигиринському повіті Київської губернії селяни кількох волостей відмовились сплачувати податки, розігнали сільські та волосні органи влади та створили свій орган управління. Восени цей бунт був придушений, а найактивніші учасники заарештовані⁸¹. Селянським заворушенням зацікавились «Південні бунтарі». Вони його сприйняли як «готову справу», до якої лише залишалось приєднатись⁸².

Взимку Я. Стефанович та В. Дебогорій-Мокрієвич встановили зв'язок з ув'язненими у київській в'язниці учасниками бунту. Після цього були складені і видрукувані фальшиві «Высочайша тайна грамота» і «Статут». У таємній «Грамоті» селяни були оголошені вільними та наділялися землею за рахунок поміщицьких володінь. У ній закликалося повстати проти дворян щоб скинути з себе ярмо⁸³. «Статут» став основою створення таємних дружин для підготовки повстання, знищення повинностей і податків, відновлення свободи⁸⁴. Чигиринські селяни, які відбували ув'язнення, повірили документам. Повстання планувалося підняти не пізніше 1 жовтня 1877 р. Влітку «Таємна дружина» налічувала уже близько 1000 осіб⁸⁵. Однак про підготовку виступу стало відомо місцевим властям. Почалося розслідування, після якого відбулися арешти учасників селянської дружини. Згодом до рук правосуддя потрапили організатори та кілька київських народників, не причетних до змови⁸⁶.

Таким чином, всі революційні акції народників у цей період не дали очікуваних результатів. Пригнічення настроїв було посилене внаслідок масових арештів їх учасників. Пропаганда, від якої чекали майже миттєвої революції, не дала очікуваних результатів і була дискредитована⁸⁷. За визначенням А. Желябова, це призвело до того, що «час рожевих мрій завершився»⁸⁸. Прагнення народників спровокувати селянські бунти, привело їх до спроби обману селянства. Однак, неоднозначна в оцінках «Чигиринська змова» була провалена. Тому, кризові умови і безвихідь спровокувала поступову зміну настроїв, які призвели до терористичного періоду революційного народництва.

Примітки

1. Пушкарев С.Г. Россия в XIX веке. (1801–1914) Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1956. – 505 с.
2. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. / Б.С. Иттенберг. – М.: Наука, 1965. – 444 с.
3. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX століття). / М.П. Рудько. – К.: Видавництво Київського університету, 1973. – 206 с.
4. Твардовская В.А. Н.А. Морозов в русском освободительном движении / В.А. Твардовская. – М.: Наука, 1978. – 280 с.
5. Троицкий Н.А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866-1882 гг. / Н.А. Троицкий. – М.: Мысль, 1978. – 355 с.
6. Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.) / О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2000. – 400 с.
7. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания / Вл. Дебогорий-Мокриевич. – СПб.: Свободный труд, 1906. – 591 с.
8. Дейч Л. Валерьян Осинский (К 50-летию со дня казни) / Каторга и ссылка. – Книга 54. – 1929. – С. 7-43.
9. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. / С.Ф. Ковалик. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1928. – 200 с.
10. Фроленко М. Хожделение в народ 1874 г. / Каторга и ссылка. – Кн. 11. – 1924. – С. 9-15.
11. Пушкарев С.Г. Россия в XIX веке... – С. 262.
12. Гросул В.Я. Русское общество XVIII-XIX веков: Традиции и новации / В.Я. Гросул; Ин-т российской истории. – М.: Наука, 2003. – С. 317.
13. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 39.
14. Дейч Л.Г. Социалистическое движение начала 70-х годов в России (к полувековому юбилею). / Л.Г. Дейч. – Ростов на Дону: Северокавказское партийное издательство «Буревесник», 1925. – С. 30.
15. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 44.
16. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества... – С. 116
17. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 44.
18. Аптекман О.В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг. По личным воспоминаниям / О.В. Аптекман. – Пг.: Колос, 1924. – С. 129.
19. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – С. 310.
20. Дейч Л.Г. Социалистическое движение начала 70-х годов... – С. 17-19.
21. Берви-Флеровский В. Положение рабочего класса в России / В. Берви-Флеровский. – СПб.: Издание Н.П. Полякова, 1869. – 494 с.
22. Заблоцкий В.П. В.В. Берви-Флеровский в российском освободительном движении / Автореф. дис. к.и.н, 1990.

23. Козьмин Б.П. Из истории революционной мысли в России. Избранные труды / Б.П. Козьмин. – М.: Изд-во АН, 1961. – С. 683.
24. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 44.
25. Там само. – С. 45.
26. Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное. Книга первая. – Берлин: Изд-во З. И. Гржебина, 1923. С. 111.
27. Дейч Л.Г. Социалистическое движение начала 70-х годов в России (к полувековому юбилею). – Ростов-на-Дону: Северокавказское партийное издательство «Буревесник», 1925. – С. 24
28. Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное. Книга первая. / П.Б. Аксельрод. – Берлин: Изд-во З.И. Гржебина, 1923. – С. 111.
29. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 130.
30. Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное... С. 112.
31. ЦДИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2440. – Арк. 10 зв.
32. Иттенберг Б.С. Проблема революции и нравственности в мировоззрении П.Л. Лаврова // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. / М.В. Нечкина. – М.: Наука, 1986. – С. 39.
33. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 77.
34. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 74-75.
35. Федоров В.А. История России. 1861-1917 / В.А. Федоров. – М.: Высшая школа, 2000. – 384 с.
36. Аптекман О.В. Общество «Земля и Воля»... – С. 70.
37. Там само. – С. 69.
38. Дейч Л.Г. Социалистическое движение... – С. 35.
39. Фроленко М.Ф. Собрание сочинений. Т. 2. / М.Ф. Фроленко. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1932. – С. 54.
40. Дейч Л.Г. Социалистическое движение... – С. 24.
41. Фроленко М. Хождение в народ ... – С. 11.
42. Там само. – С. 12-13.
43. Пушкирев С.Г. Россия в XIX веке ... – С. 275.
44. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества... – С. 365.
45. Аксельрод П.Б. Пережитое и передуманное ... – С. 277.
46. Аптекман О.В. Мои первые шаги на пути пропаганды. – С. 133.
47. Чарушин Н.А. О далёком прошлом. Из воспоминаний о революционном движении 70-х годов XIX века. / Н.А. Чарушин. – М.: Мысль, 1973. – С. 150.
48. Записка министра юстиции графа Палена. Успехи революционной пропаганды в России (1875 г.) // Былое. – 1907. – №9. – С. 272.
49. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 133.
50. Там само. – С. 137.
51. Фроленко М. Хождение в народ... – С. 13.
52. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ» 1874-1875 гг. // Вопросы истории. – №6. – 2013. – С. 71.
53. Чарушин Н.А. О далёком прошлом. – С. 201.

54. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ»... – С. 71.
55. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 203.
56. Записка министра юстиции графа Палена... – С. 268
57. Аксельрод П.Б. Пережитое и передуманное... – С. 120; Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С.127.
58. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ»... – С. 73.
59. Записка министра юстиции графа Палена... – С. 275.
60. Там само. – С. 269.
61. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ»... – С. 72.
62. Там само.
63. ЦДДАУК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.10.
64. Записка министра юстиции графа Палена... – С. 274.
65. Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. – К.: Либідь, 1998. – С. 490.
66. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С.136.
67. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 135-136.
68. Попов М.Р. Записки землевольца / М.Р. Попов. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1933. – С. 125.
69. Чудновский С.Л. Из давних лет. Воспоминания. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1934. – С. 82.
70. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... С. 136.
71. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 181.
72. Там само. – С. 136-137.
73. Там само. – С. 138-139.
74. ЦДДАУК. – Ф.2063. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1.
75. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 178
76. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества ... – С. 338.
77. ЦДДАУК. – Ф.301. – Оп. 1. – Спр.77. – Арк.46.
78. Пушкирев С.Г. Россия в XIX веке... – С. 276.
79. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 204.
80. Там само. – С. 142.
81. Рудько М.П. Революційні народники на Україні... – С.127-128.
82. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 209
83. Документы к Чигиринскому делу. Высочайшая Тайная Грамота. // Былое. – 1906. – №12. – С. 257-259.
84. Документы к Чигиринскому делу. Устав. // Былое. – 1906. – №12. – С. 259-261.
85. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. / В.Д Новицкий. – М.: Издательство МГУ, 1991. – С. 112.
86. Рудько М.П. Революційні народники на Україні... – С. 134.
87. Лион С.Е. От пропаганды к террору (Из одесс воспом семидесятника). / Каторга и Ссылка. – Книга 11. – 1924. – С. 14-15.

88. Революционные силуэты (Первомартовцы). – Новая правда. Книга восьмая. – СПб.: Издание И. Балашова, 1906. – С. 6.

S. Schur. The revolutionary populism the Dnieper Ukraine and the problem of violence before and during the «going to the people». The article highlights the emergence and development of violence ideas in the first half of the 70's of 19th century. It researches the influence on this process of the founders of narodnytsvo – Herzen A., Dobroliubov M. and Chernyshevsky M., of the prominent theorists of the ideological trend Lavrov P. and Bakunin M., and other popular authors of that time. There is described the formation and development of revolutionary centers of Dnieper Ukraine, training to the process of «going to the people» in the article. Traditionally, it is believed that this movement was peaceful. However, basing on the memoirs of the participants, the article proves that a lot of people had intention to provoke peasants to start the social revolution by organizing peasant revolts and uprisings. There is considered a gradual shift from peaceful views. The article shows the content of the main ideas used by revolutionary narodnykys to agitate peasantry. The movement's reaction to the propagation of socialism, its weaknesses and reasons of failure are discussed. There is described «Chyhyryn conspiracy», that is a failing attempt of the members of «southern rebels» Kiev group to raise the peasants to revolt by deception through the way of showing them the rigged charter on behalf of the Emperor Alexander II.

Key words: Dniepr Ukraine, revolutionary narodnykys, violence, revolution, «going to the people», «southern rebels», «spalahopuskachi», «Chyhyryn conspiracy», propagation.

Отримано 14.10.2014 р.

УДК 334.73.021(477.4)''19''(092)

В. Дубінський, О. Комарова

В. ДОМАНИЦЬКИЙ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В. Дубінський, О. Комарова. В. Доманицький у кооперативному русі Наддніпрянської України на початку ХХ століття. Аналізується внесок у розвиток кооперативного руху в Наддніпрянській Україні Василя Миколайовича Доманицького – відомого українського громадського та культурного діяча. Визначаються умови та особливості діяльності кооперативних організацій у підросійській Україні. Безпосередньо характеризується робота ощадно-позичкового товариства в селі Колодисте Київської губернії, його здобутки та вплив на селян. Також звертається увага на популяризацію кооперативних ідей у працях В. Доманицького, що видавалися на початку ХХ століття й були поширені на території всієї України. Подається оцінка ролі та значення діяча в кооперативному та громадському русі Наддніпрянщини в роботах відомих